

АЖДОДЛАР ТАРИХИ ВА ИЛМИЙ ИЖОДЛАРИНИ ЎРГАНИШДА АРХИВ ҲУЖЖАТЛАРИНИНГ ЎРНИ

(МАҲМУДХҲҲА БЕҲБУДИЙ МИСОЛИДА)

doi 10.47267/2181-8207/2021/3-081

Насриддин Мирзаев,
Ўзбекистон
Халқаро ислом
академияси малака
ошириш маркази
директори
ўринбосари, PhD

тган XX аср бошида илмий ижоди билан кўзга кўринган жадидчилик ҳаракатининг ёрқин намояндалари Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Авлоний, Мунавварқори Абдурашидхонов, Убайдулла Хўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қодирий, Ашурали Зоҳирий, Ҳожи Муин ва бошқа юзлаб тараққийпарварлар жаҳолатга қарши илм, маърифат ва таълим-тарбияни ривожлантириш орқали инсон онги ва тафаккурини ўзгартириш, мустамлака бўлган Туркистонни дунёнинг тараққий этган мамлакатлари сафида кўриш йўлида жон фидо этганлари тарихдан яхши маълум.

Ўзбегимнинг буюк шахслари ҳаёт йўли, илмий-ижодий фаолияти ёшларимиз учун катта ибрат мактаби эканини ҳеч ким инкор қилмайди. Жумладан, Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг илмий мероси кенг ўрганилиб, тарғиб этилаётир.

Таъкидлаш жоизки, XX аср бошларида даврий нашрларнинг жадаллашуви натижасида маълумот алмашинуви салмоқли даражада ошди. Шу боисдан ҳам халқни маърифатга чорлаш ва турли илм-фан соҳасидаги ютуқлар ва янгилıklarдан бохабар қилишга алоҳида эътибор қаратилди. Ушбу жараёнларни аниқ ва батафсил ёритишда бирламчи манбалар қаторига кирувчи архив ҳужжатларидан унумли фойдаланиш ҳар қачон зурурдир.

«Зарафшон» газетасининг 1923 йил 25 март сонидан чоп этилган Ҳожи Муиннинг «Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг мирзолик, муфтийлик даври, ҳаж сафари ва фикрининг очилиши» мақоласида қуйидагилар битилган:

«1311-нчи ҳижрий (1893 милодий) йилида отаси ўлгач, Беҳбудий афанди ўқишни тарк этиб бирон касб-кор қилишга ва ўз маишатини ўзи таъмин этишга мажбур бўлди. Самарқанд уездининг «Чашмаи Об» волостида янгигина

қози бўлган тоғаси Мулло Муҳаммад Сиддик (ибн Мулло Мансур)нинг қошида мирзолик хизматиға кириб ишлади. Бунда қилган икки йиллик хизмати чоғида ул қозихона ишлари билан ошно бўлди. Масоили фикҳия, мерос тақсими ва бошқа муфтийликка тегишлик нарсалардан хабардор бўлди. Икки йилдан сўнг тоғаси қозилиқдан бекор бўлганда, Беҳбудий афанди Кобуд волостининг қозиси мулло Зубайрнинг қозихонасиға мирзоликка кириб, бунда 1-2 ой ўтмай муфтийликка ўтди. Неча йиллар шунда муфтийлик билан кун кечирди».

Ҳожи Муин келтирган сана ва жойга таяниб, Ўзбекистон Миллий архиви (бундан кейин ЎзМА)даги Самарқанд қозиларига оид фондлар кўздан кечирилганда, дарҳақиқат, Беҳбудийнинг 1893 йил 22 апрелдан «Чашмаи Об»¹ волостида ўз тоғаси қози Мулло Муҳаммад Сиддик Мулло Мансур ўғли ёнидан мирзолик фаолиятини бошлагани аниқланди. Маҳмудхўжа Беҳбудий 1874 йилда туғилганини инobatга олиб, тахминан 19 ёшларида, яъни 1893 йилда отасидан жудо бўлиб, мустақил ҳаётда меҳнат фаолиятини бошлаганини айтиш мумкин.

Миллий архивда аниқланган Самарқанд вилояти, Самарқанд уезди, Чашмаи Об волостида фаолият юритган қозиларнинг «Ҳукмларни қайд қилиш китоби» ва «Далолатномаларни қайд қилиш китоби» И-405-фондда «Чашмаи Об қозиси» номи остида сақланаётгани аниқланди. Ушбу ҳудудга оид фондда 56 та қози китоби бор бўлиб, шундан 30 таси «Ҳукмларни қайд қилиш китоби», қолган 26 таси «Далолатномаларни қайд қилиш китоби»ни ташкил этади. Ушбу китоблар юритилган давр 1890–1917 йиллар бўлиб, 27 йилни ўз ичига қамраб олади.

Беҳбудий илк фаолияти даврида тузган

¹ ЎзМА, И-405-фонд, 1-рўйхат, 6-йиғмажилд, 25-варақ.

хужжатларида исмини ёзиш билан кифояланган холос. Хусусан, 1893 йил 30 апрелда иш бошлаганда, фақатгина «Маҳмудхўжа» деган ёзув билан чекланган.² Аммо кейинчалик Кобуд волости қозиси Мулло Зубайр³ ибн Мулло Яхшибой (1899 йилда қози бўлган) ёнида Маҳмудхўжа Бехбудий 1896–1906 йиллар давомида мирзо ва муфтийлик қилганига оид хужжатларда ўз исмини тўлиқ ёзганини кўриш мумкин. Масалан, ўша хужжатлардан бирида «Мирзо Маҳмудхўжа Бехбудхўжа ўғли» деб тўлиқ исм-шарифларини ёзгани аниқланди.⁴

Миллий архивда шунингдек 1903 йилда Маҳмудхўжа Бехбудий Туркистонда илмий ижод қилган илк шарқшунослардан ҳамда Шарқ тилларини мукаммал эгаллаган Николай Остроумовга ёзган мактуби сақланади.

Ўз навбатида, Николай Остроумов маҳаллий аҳоли зиёлилари билан ўзбек тилида ёзишмалари ҳам мавжуд бўлиб, бу материаллар XIX аср охиридаги Туркистон адабий ва маданий муҳити ҳақида тасаввур уйғотади. Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Самарқанддан ўзбек тилининг настаълиқ хатида йўллаган мактуби ҳам шу жумладандир.⁵

Бехбудий 1317 ҳижрий (1899 йил)да ўзининг дўсти бухоролик хожи Бақохўжа билан ҳаж сафарига чиққанлиги аниқ бўлса-да, аммо айнан қайси ойлар ва кунларда ҳаж сафарига бориб келгани бирор манбада ҳам аниқ кўрсатилмади. ЎзМАда сақланаётган қозилик хужжатларининг тўлиқ сақланаётгани туфайли унинг айнан 1899 йили ноябрь ойининг сўнгига ҳаж сафарига отланганини айтиш мумкин. Жумладан, архивдаги қозилик

хужжатлар ичида Бехбудийнинг ҳажга кетишдан олдинги сўнги имзоси акс этган хужжат 1899 йил 20 ноябрга оидлиги маълум.⁶ Бундан хулоса қилиш мумкинки, Бехбудий 1899 йили ноябрь ойининг охирида ўз юртини тарк этиб, ҳажга борган. Ҳаж сафари давомида йўл-йўлакай Истанбул, Миср каби катта шаҳарларга кириб, баъзи янги-эски мактабларни, айниқса Мисрдаги «Жомеъ ал-азҳар» университетини зиёрат қилган. Қайтишда Миср ва Истанбулдан турли янги китоблар келтиргани эсдаликларда қайд этилган. Олим ҳаж сафаридан ўз она юртига қачон қайтганини яна архив хужжатларига мурожаат қилиб, шуни айтиш мумкинки, Бехбудийнинг ҳаждан қайтганидан кейин илк пайдо бўлган имзоси акс этган хужжат 1900 йил 8 июлга оид⁷, яъни сафарга бориб-келиш даври айнан 1899 йилнинг 20 ноябрь ва 1900 йил 8 июль оралиғида бўлганини хулоса қилиш жоиз.

Шу билан бирга Бехбудийнинг бошқа хорижий сафарларининг аниқ хронологик харитаси чизишда амалий ёрдам берувчи архив хужжатларига юзланадиган бўлсак, 1906 йилда Россиянинг Нижний Новгород шаҳрида бўлиб ўтган мусулмонлар курултойида қатнашиш учун бориб келган вақтини ҳам аниқлай оламиз. Жумладан, курултойга кетишдан аввалги имзоси 1906 йил 22 июлга оид хужжатда акс этган.⁸

Хулоса ўрнида алоҳида таъкидлаб ўтмоқ керакки, Ўзбекистон Миллий архивда ўлкамиз бой тарихига оид хужжатларни яққол ми-солларда ўрганиш ва тадқиқ этиш имкониятлари кенгдир.

Маҳмудхўжа Бехбудийнинг Ўзбекистон Миллий архиви И-1009 фондида сақланаётган мактуби

Бехбудий 1899 йили ноябрь ойининг охирида ўз юртини тарк этиб, ҳажга борган. Ҳаж сафари давомида йўл-йўлакай Истанбул, Миср каби катта шаҳарларга кириб, баъзи янги-эски мактабларни, айниқса Мисрдаги «Жомеъ ал-азҳар» университетини зиёрат қилган. Қайтишда Миср ва Истанбулдан турли янги китоблар келтиргани эсдаликларда қайд этилган

Насриддин Мирзаев, заместитель директора центра повышения квалификации Международной исламской академии Узбекистана.

Статья в подробностях, со ссылкой на архивные материалы раскрывает практически весь период деятельности видного просветителя Махмудходжи Бехбуди, одного из ярких представителей джадидского движения начала XX в. Не в манускриптах и не по известным автобиографическим данным, а по историческим документам, в частности, «Книге решений» и «Книге актов» казийских судей Самаркандской области, хранящимся в Национальном архиве республики, автор исследует научную деятельность Махмудходжи Бехбуди, обращает внимание на сведения, раскрывающие географию путешествий просветителя. Через комментарии документов мы узнаем о М.Бехбуди как издателя и редакторе газет и журналов. Как подчеркивает автор статьи, архивные документы представляют огромный интерес в изучении жизни и творчества Махмудходжи Бехбуди. ■

² Ўша жойда: 6-йигмажилд, 25-варақ.

³ Ушбу қозининг муҳрида ҳижрий 1316 йил (1899 милодий сана) қайд қилинган бўлиб, Кобут волостида айнан шу йилда қозилик мансабига тайинланганини англатади.

⁴ ЎзМА, И-387-фонд, 1-рўйхат, 40-йигмажилд, 1-варақ.

⁵ ЎзМА, И-1009-фонд, 1-рўйхат, мактублар тўплами.

⁶ Ўша жойда: 40-йигмажилд, 125-варақ.

⁷ ЎзМА, И-387-фонд, 1-рўйхат, 43-йигмажилд, 99-варақ.

⁸ ЎзМА, И-387-фонд, 1-рўйхат, 55-йигмажилд, 203-варақ.